

LJUBO KARAMAN

O PORIJEKLU PREGRADNIH ZABATA STAROHRVATSKIH CRKAVA

REPRODUKCIJE TB I i II

Nedavno je Julius Baum objelodanio ulomke ranosrednjovjekovnih pleternih skulptura iz Hirsaua u južnoj Njemačkoj, potpuno sličnih poznatim skulpturama naših crkava starohrvatskog doba.¹ Držeći jedan od tih ulomaka dijelom zabata crkvene pregrade u obliku trokuta iznad luka u podanku zabata, kakvih imamo u velikom broju u našim starohrvatskim crkvama², i polazeći od činjenice da su takvi zabati u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji vrlo brojni, a u Italiji rijetki, on je sklon uzeti, da takav tip zabata crkvene pregrade potječe iz hrvatskih krajeva na istočnoj obali Jadrana i da je odatle prešao, u malom broju, u Italiju.

Ovo Baumovo, za nas vrlo zanimljivo nagađanje, je na liniji povećanog interesa za umjetnost ranog srednjeg vijeka uopće i posebno interesa za starohrvatsku umjetnost u našim krajevima u posljednje vrijeme. Sve su brojniji i češći članci i publikacije o umjetnosti ranog srednjeg vijeka i o još uvijek spornom problemu pleternih skulptura crkvenog namještaja tog doba³. Priređuju se, dakle, redovito posebni kongresi namijenjeni istra-

živanju i raspravljanju problema predromaničke umjetnosti. U Erlangenu H. Paulus rukovodi nedavno osnovanim zavodom Deutsches Institut für merowingisch-kaolingische Kunstforschung; zavod zamišlja izdanje corpora svih ranosrednjovjekovnih pleternih skulptura raznih zemalja, pri čemu će vidno mjesto biti namijenjeno starohrvatskom materijalu. Daleko je za nama vrijeme, kada su se starohrvatske skulpture jednostavno pripisivale germanskim Langobardima koji nisu nikada bili ni vladali u našim krajevima, osim Istre; ili putujućim majstorima iz Italije, magistri comacini, navodno klesarima iz okolice jezera Como u sjevernoj Italiji, što se spominju u ediktu langobardskog kralja Rotarija sredinom 7. stoljeća, dakle u vrijeme kada pleternih skulptura italsko-starohrvatskog tipa nije još uopće bilo.

Nedavno je mađarski historičar umjetnosti u Münchenu Th. v. Bogyay objelodanio informativan članak u kojem iscrpno i objektivno iznosi mišljenja i rezultate istraživanja raznih, a osobito naših stručnjaka o pitanju pleternih skulptura.⁴ Polazeći

¹ Up. Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte, Stuttgart 1958, g. XVII, str. 241-252. Ulomci potječu iz crkve, koju je g. 830. dao podići Nijemac Noting, biskup Vercellija u Italiji, koji je ponio preko Alpa u Hirsau moći sv. Aurelija poklonjene mu od nadbiskupa u Milanu.

² Baum upoređuje ulomak iz Hirsaua s ulomkom iz biskupske katedrale iz Biskupije kod Knina, koji sam reproducirao u djelu »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, Zagreb 1930, sl. br. 49. Ovaj kninski ulomak je, međutim, po svoj prilici pripadao ne pregradnom zabatu nego pristupnoj strani propovjedaonice. To može biti slučaj i kod ulomka iz Hirsaua. Širina ulomka iz Hirsaua — u izvornom stanju bila je njegova širina oko 2 m — svakako prekoračuje obične dimenzije jedne strane zabata pregrade; pored toga nisu mi poznati tako niski zabati, kakvi bi imali biti ovi iz Biskupije i Hirsaua (Baum ih za razliku od šiljastih zabata, Steilgiebel, nazivlje niskim, položitim zabatima, Flachgiebel).

³ Začudo, koliko je truda a bez pravog, složnog rezultata uloženo u rješavanje tog problema. To potječe u prvom redu od toga, što pored velike erudicije i širokog materijala upotrebljenog pri izučavanju proble-

ma često nedostaje čvrsti metodički postupak u izdavanju zaključaka. Još uvijek je većina pisaca sklona jednostranim i ekstremnim tezama ne uzimajući u obzir stvarnu složenost problema: jednostavno se preuveličava ili se naprosto niječe svaki udio Bizanta, odnosno Langobarda, u formiranju pleternih skulptura, a osim toga ne razlikuje se dovoljno pojava pleternih motiva na spomenicima razne vrsti i različitih zemalja u prvim stoljećima srednjega vijeka prije Karla Velikog od pleternih kamenih skulptura, koje se tokom 8. stoljeća formiraju na tlu Italije, a krajem stoljeća carstvo Karla Velikog utire im put i u neke krajeve susjedne Italije.

Između italsko-starohrvatskih pleternih skulptura i suvremene plastične dekoracije u Bizantu ima sličnosti ali i bitnih razlika; prve su posljedica njihovog zajedničkog korijena u umjetnosti kasne antike, a druge različitog reagiranja Bizanta i Zapada na to naslijeđe. Germanski Langobardi nisu nikako neposredni tvorci pleternih skulptura; one se javljaju u vrijeme kada Langobarda nestaje kao naroda; središte Langobarda i sijela njihovih vladara vremenski zaoštaju u formiranju pleternih skulptura; sačuvana imena majstora pleternih skulptura su listom latinska, a

od uvjerenja da su se karlovinške pleterne skulpture crkvenog namještaja formirale tokom 8. stoljeća na tlu Italije, Bogyay navodi kriterije, po kojima možemo sa vjerojatnošću u pojedinom slučaju odrediti, da li takve skulpture, koje se od oko g. 800. javljaju u raznim krajevima, što graniče s Italijom, potječu iz Italije ili su izrađene od domaćih majstora u samom tom kraju po uzoru italjskih skulptura. Prvo će po Bogyayu biti slučaj kod pleternih skulptura u njemačkim krajevima između gornje Rajne i srednjeg Dunava, koje se poslije g. 800. odjednom, u već zrelim oblicima, amo tamo javljaju u ograničenom broju, pa onda isto tako brzo nestaju kako su se i pojavile. A drugo će biti u Dalmaciji, gdje se takve skulpture javljaju u velikom broju i traju u raznim oblicima sve do 12. stoljeća, kada ih u Italiji više nema. Bogyay nadalje ističe, da klesarsko umijeće nije laki zanat i da preduvjet za izrađivanje pleternih skulptura jest zanatska klesarska tradicija u gospodarskom naselju gradskog tipa. A to nisu imala germanska i slavenska plemena seobe naroda, pa Bogyay drži da su preduvjeti za izrađivanje tih skulptura u domaćim radionicama postojali osim u Italiji još vjerojatno u južnom dijelu Francuske i svakako u Dalmaciji. Bogyay piše: In Dalmatien dagegen, und wahrscheinlich auch in Frankreich, waren in der romanischen Stadtkultur die Voraussetzungen nicht nur für die Übernahme des neuen Produktionszweiges gegeben, sondern auch für seine Fortführung. Kršćanska misionarska akcija upoznala je, prema tome, Hrvate s pleternim skulpturama, a dodir s romanskim gradovima bizantskog dalmatinskog temata dao im je tehnički preduvjet za izrađivanje skulptura od strane domaćih majstora.

Još dalje ide u uvodnom spomenutom članku Baum, koji misli da je karakterističan oblik šiljastih pregradnih zabata s lukom u podanku potekao od Hrvata i odatle prešao ne samo u susjednu Korušku, nego, istina u malom broju, i u samu

ne langobardska, a čitav ponor dijeli pleterne motive što se na skulpturama jasno dižu sa pozadine od zamršenog klupka pletera i životinjskih udova na zlatarskim predmetima, stvarnoj umjetničkoj ostavštini Langobarda. Ali ne možemo nijekati, da u življu sjeverne i srednje Italije, gdje su se tokom 8. stoljeća formirale pleterne skulpture, nije bilo langobardske krvi i da je neplastična i nefiguralna dekoracija pleternih skulptura odgovarala sklonostima novo doseljenih plemena seobe naroda.

Plastiku prvih stoljeća srednjega vijeka karakterizira opadanje reljefa, zazor od figuralnog i sklonost obilatou ukrasu (tome su pridonijeli konvergentno razni faktori, s jedne strane stilska evolucija antike pri izmaku i ojačani utjecaj orijenta u isto doba, a s druge strane tradicionalna sklonost novodoseljenih plemena seobe naroda linearnom urešavanju površina). U takvim se prilikama naravno širi i afirmira pojava različitih kombinacija pletera. Obilni pleterni ukras javlja se stvarno u isto vrijeme i u koptskom tekstilu i freskama i u irskim minijaturama i u zlatarskim proizvodima germanskih naroda kao i u sporadičnim skulpturama s motivom pletera raznih zemalja Zapada prije vremena cara Karla Velikog. Ali sve te grane

Italiju. Potrebno je da se osvrnemo na ovaj članak i mišljenje Bauma, dobrog poznavaoa umjetnosti srednjeg vijeka.

U svojem članku Baum iznosi razvoj pregrade pred svetištem i oltarom u starokršćanskim srednjovjekovnim crkvama. U prvo vrijeme pravile su se visoke ograde sačinjene od ploča (pluteja) između pilastrića a potom je ograda prerasla u visoku pregradu s vodoravnom ogradom (trabs), koju nose stupići; ovaj posljednji tip dugo se javlja u raznim krajevima Zapada a trajno se podržava u Bizantu (templon), gdje se s vremenom razvija u tzv. ikonostas. Moram, međutim, upozoriti na varijantu ovog posljednjeg tipa pregrade, naime varijantu, u kojoj se vodoravna greda pred ulazom u svetište savija u luk.

Imamo sačuvane rijetke ostatke takvih pregrada u Italiji i u našim krajevima, Dalmaciji i Istri; a spominju se i drugdje u historijskim izvorima pregrade s lukom u sredini iz kraja 8. i iz početka 9. stoljeća. Znam za lukove takvih pregrada iz Brescie, Venecije i Cividale iz 8. stoljeća, a Braun navodi takav tip pregrade iz crkve u Leprignano kod Nepi, koju on datira 11. stoljećem. Iz naših krajeva poznat mi je luk iz Sućurca kod Splita iz kraja 8. stoljeća, luk uzidan u pokrajna vrata stubišta Sv. Donata u Zadru, vrlo vjerojatno iz početka 9. stoljeća; a čitava pregrada takova tipa iskopana je iz ruševina crkve Sv. Lovre kod Šijane u južnoj Istri, koju Marušić stavlja u vrijeme malo prije g. 800. (sl. br. 2). U Dalmaciji javlja se, odnosno vraća se ovakav tip pregrade s lukom pred oltarom i u kasnije doba: u crkvi otkopanoj nedavno u Brnazima kod Sinja (po Guñjači 9—10. st.); u Sv. Trojici u Splitu, po meni iz 11. stoljeća; u negda kneževskoj crkvi Sv. Marte u Bijaćima, obnovljenoj po tamošnjem seljačkom naselju pri samom kraju 12. stoljeća; u ranoromaničkoj crkvi Sv. Marije u Zadru (v. još neobjelodanjenu doktorsku dizertaciju T. Marasovića).

umjetnosti su, pored rijetkih pozajmica jednih od drugih, u stvari pojave samostalne i neovisne jedne od drugih, dok su karlovinške skulpture italjskog podrijetla u samoj Italiji i susjednim joj krajevima vrlo često slične i u cjelini i u detalju u motivima, njihovom rasporedu i izradi do tog stepena da ih bez naznake kraja odakle potječu jedva možemo razlikovati i ubicirati. Tako, na primjer, za spomenute, od Bauma objelodanjene pleterne skulpture iz Hirsaua, da nije naznačeno njihovo podrijetlo, naš bi se stručnjak pitao, da li ih je vidio u zbirci starohrvatskih skulptura u Splitu, Zadru itd. Te skulpture moraju, prema tome, imati zajedničko podrijetlo i budući je ono, po postepenom formiranju, utvrđeno na tlu Italije, nauči preostaje samo da u pojedinom slučaju odredi, radi li se kod skulptura izvan Italije o dobavljanju majstora, odnosno uvozu gotovih skulptura iz Italije ili se radi o proizvodima domaćih majstora susjednih krajeva Italije po uzoru skulpture iz te zemlje.

Vidi niže o kriteriju za raspoznavanje u tom pogledu.

⁴ Up. članak Thomas v. Bogyay, Zum Problem der Flechtwerksteine u »Karolingische und Ottonische Kunst«, Wiesbaden 1957, str. 262—276.

U isto vrijeme, u odmaklom 8. i prvoj polovici 9. stoljeća spominju se, kako rekosmo, u historijskim izvorima kod nekih istaknutih građevina pregrade pred oltarom s vodoravnom gornjom gredom, što prelazi u luk. Učenjak i pjesnik Angilbert († 814) podigao je samostan St. Riquier (Centula), u kojem se u vezi s oltarom spominju trabes cum arcibus; Pavao Warnefried († 801) piše na nekom mjestu fabricare iussit altare atque cancellos arcusque per gyrum; a za papu Sergija II (844—847) je zabilježeno da je u S. Giovanni in Laterano ambitum sacri altaris perfecit... columnas cum marmoribus de super in gyro sculptis decoravit. Sličnu sklonost oblom luku u pregradi pred oltarom pokazuju i neke ranosrednjovjekovne crkve u Španiji sa svetišnom pregradom u obliku trojne arkade (St. Maria de Naranco 8. st., S. Cristina de Lena 8. st., S. Miguel de Escalada 10. st.)⁵

Označivanje pristupa pred svetištem uzdignutim lukom u stvari je nastavak tradicije antike, da se nešto ističe ili da se nečemu iskazuje počast oblom savinutom gradnjom ili linijom; na toj su podlozi nastale oble niše i egzedre u profanim i oble apside u religioznim građevinama. Još jače isticanje realizira druga varijanta visoke svetišne pregrade sa vodoravnim gredama, to jest ona varijanta u koje se pred ulazom u svetište luk produžuje u šiljasti zabat⁶. To je tip pregrade starohrvatskih crkava, porijeklo kojega je još jednom pokrenuo Baum⁷.

Davno sam bio zapazio, da su kod nas na istočnoj obali Jadrana šiljasti zabati pregrade s lukom u podanku vrlo česti a u samoj Italiji vrlo rijetki te sam u svojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti« (str. 110) ubrajao ovu pojavu u varijante, kojima su hrvatski krajevi reagirali na umjetnost, koju su sa pokrštenjem bili primili iz krajeva s

⁵ Up. za ove crkve u Španiji P. Frankl, Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst, Wildpark-Potsdam 1926, sl. 63, 69 i 70, a za ostalo gore rečeno vidi tekst i literaturu navedenu u mojem članku u Vjesniku hrvatskog arheološkog društva, Zagreb, N. S. XXII-XXIII, 1942-43, str. 87 ss, pa još Braun, Der christliche Altar, München, 1924, II, str. 662 (Leprignano), članak Marušićev u Starohrvatskoj Prosvjeti, Zagreb, 1958, Ser. III, sv. 6, str. 219 (Sv. Lovro kod Šijane), članak Gunjače u Starohrvatskoj Prosvjeti, Zagreb, 1955, Ser. III, sv. 4, sl. 16 (Brnaze) i moju knjigu Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, sl. 44 (Sv. Trojica u Splitu).

⁶ Up. prikaz sveca pod sličnom pregradom u menologiju cara Vasilija II iz kraja 10. stoljeća u V. N. Lazarev, Istorija bizantinske živopisi, Moskva, 1948, tab. 71.

⁷ U našoj literaturi se ovakav zabat nazivlje tegurijem, što nije ispravno. Tegurium, tegumen i slično jest objekt, koji nešto pokriva, to jest ciborij, koji natkriva oltar. Potvrdu toga vidi u Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1887, s. v. tegurium i u Braun, D. christl. Alt., n. dj. II, str. 190. Na ciboriju iz Novigrada (Cittanuova) u Istri natpis počinje s riječima »HOC TIGUMEN« (v. Caprin, L'Istria nobilissima, Trieste 1905, I, str. 56. Pometnja je po svoj prilici nastala odatle, što su u Italiji Cattaneo, a po njemu u nas Radić, šiljaste zabate s lukom pri dnu držali dijelovima ciborija a ne svetišnih ili oltarskih pregrada.

druge strane Jadrana. Bio sam, naime, i ostajem kod uvjerenja, da su se pleterne skulpture u onom obliku, u kojem se javljaju u ranom srednjem vijeku kod Hrvata, najprije formirale na tlu Italije. A crpim to uvjerenje u prvom redu iz činjenice, da se upravo u krajevima sjeverne i srednje Italije tokom čitavog 8. stoljeća može pratiti, korak po korak, formiranje i sazrijevanje tih skulptura, dok su na etničkom teritoriju Hrvata tek prekrštenjem hrvatskih poglavica oko g. 800. bili stvoreni preduvjeti za podizanje crkava i njihovu opskrbu kamenim namještajem.

Činjenica jest, da se kod Hrvata pleterne skulpture javljaju gotovo bez iznimke u već sazrelim oblicima. Poznata su mi sa hrvatskog teritorija dva spomenika u prelaznim oblicima ka punoj zrelosti pleternog stila, a to su pregradni luk iz Sućurca kod Splita, plod misionarskog nastojanja prvog srednjovjekovnog nadbiskupa Splita Ivana Ravnjanina iz druge polovice 8. stoljeća i krstionica iz Nina s natpisom kneza Višeslava, vrlo vjerojatno iz vremena pokrštenja Hrvata po franačkim misionarima oko g. 300. Jedino su gradovi zapadne obale Istre i gradovi bizantskog temata Dalmacije, kojih je romansko pučanstvo i poslije dolaska Hrvata uz jezik i vjeru bilo sačuvalo tradiciju antikne kulture i kontinuitet zanatske vještine, mogli sudjelovati u formiranju pleternih skulptura pod sličnim uvjetima kao i u samoj Italiji. Činjenica je, da u tim gradovima imamo više skulptura, koje po stilu moramo staviti u vrijeme 7—8. stoljeća (historijskim podatkom поблиže je datiran ciborij iz Novigrada u Istri biskupa Mauricija oko g. 780)⁸.

S prekrštenjem upoznaše Hrvati italske pleterne skulpture crkvenog namještaja pa ih uskoro počеше proizvoditi u vlastitoj zemlji unoseći u tome i vlastitu interpretaciju i varijante. Ovo posljednje zapažamo osobito na kraju vremena i teritorija prostiranja pleternih skulptura u našim krajevima; to jest, pri izmaku ove grane umjetnosti i njezinom prijelazu k romanici u drugoj polovici 11. stoljeća, te u krajevima južno od Neretve, udaljenijim od kraja, odakle su Hrvatima vjerojatno došle pleterne skulpture, a to je krajnji sjeveroistočni dio Italije⁹. Ispravnost pretpostavke, da je najveći dio pleternih skulptura u našim krajevima rad domaćih majstora — a tu pretpostavku danas priznaje i ve-

⁸ Up. Caprin, L'Istria nobilissima, n. dj., str. 56.

⁹ Da su pleterne skulpture došle k Hrvatima iz tog kraja Italije vjerojatno je već po tome, što su one k njima došle s pokrštenjem, a ono je uslijedilo poslije uspješnih borbi furlanskog markgrofa, izvađača ekspanzivne politike Karla Velikog, s Hrvatima; pored toga sam već davno upozorio na neke posebne crte zajedničke našim pleternim skulpturama i skulpturama Venecije, Akvileje i zapadne Istre (češka pojava u našim skulpturama nekih motiva kao na primjer dvostrukog traka pletera te motiva nasuprotnih zubaca i šahovskog polja, pa oživljavanje skulptura malim rupicama, up. moj članak u Recueils Uspenskiij, Paris, 1932, II/2, str. 350), što pravi vjerojatnom gornju pretpostavku.

čina stranih stručnjaka — dokazuje nam najprije golem broj takvih skulptura, kod nas, pa njihovo dugo trajanje i u vrijeme, kada je njihova proizvodnja u Italiji bila prestala i napokon rana pojava posebnih crta u južnodalmatinskim skulpturama već u 9. stoljeću¹⁰.

Poznate su nam i često su bile istaknute značajke pleternih skulptura pri njihovom izmaku i prijelazu k romanici. Manje su zapažene posebne crte naših skulptura u primorskim krajevima južno od Neretve, u Dubrovniku i njegovoj okolici (Lokrum), na Pelješcu (Ston, Janjina), u Zvali, danas u Hercegovini desetak kilometara od dalmatinske granice i u Boki Kotorskoj (Kotor). Tamošnjim ranosrednjovjekovnim skulpturama daje često poseban izgled uporna, opetovana pojava nekih motiva: vodoravna crtica između lukova u motivu niza lukova bilo jednostavno poredanih jednih do drugih bilo međusobno ispresijecanih; rana pojava motiva cikcaka; oštro lomljenje luka, odnosno lista u motivu, što potječe od jonskog kimationa i oštro, a ne oblo savijanje trakova u motivu mnogostrukog pletera i ponekad pojava lista u obliku čistog trokuta¹¹. Zanimljivo je, međutim, da se ove varijante italjskih i starohrvatskih skulptura drugih krajeva javljaju rano, to jest već u 9. stoljeću. Na takav zaključak navodi nas pleterni ulomak iz Sv. Jurja u Janjini na Pelješcu, koji prema obliku rombičkog slova O (sa crticama produženim preko vrhova slova) i slo-

¹⁰ Čuju se prigovori o nedosljednosti pretpostavke, da je pojava pleternih skulptura plod utjecaja izvana, dok su karakteristične presvođene crkvice slobodnih oblika, u kojima se javljaju na kamenom namještaju te skulpture posljedica pomanjkanja jačeg utjecaja izvana, a poznato je da su u to doba često isti majstori i gradili crkve i klesali crkveni namještaj. Ovo je posljednje svakako u to doba bila česta pojava, ali ne pravilo bez iznimaka. A usto je zanatsko formiranje majstora u to doba bio složen proces, jer su majstori mogli biti potčinjeni raznim utjecajima izvana i posjedovati razne prirodne sposobnosti i sklonosti. Podudaranje do identičnosti plastičnih skulptura kod Hrvata u njihovoj prvoj pojavi sa skulpturama u Italiji i oduždanje oblika starohrvatskih crkvice od 9. do 11. stoljeća od prosječnog crkvenog graditeljstva iz tog vremena u Italiji i drugim zemljama Zapada su očite činjenice, koje ne možemo nijekati nego samo nastojati što uvjerljivije objasniti.

Stari Hrvati su kao ostala plemena seobe naroda vjerojatno imali u tradiciji linearno, ornamentalno urešivanje površina iako ne u kamenom materijalu, pa su, upoznavši s pokrštenjem italjske pleterne skulpture i usvojivši potrebitu tehničku vještinu bilo od prvih misionarskih majstora u hrvatskim stranama, bilo dirom sa susjednim gradovima romanskog pučanstva s neprekinutom zanatskom tradicijom, brzo stali sami proizvoditi skulpture, što su odgovarale njihovim mogućnostima i njihovom ukusu. Drugačija je, međutim, stvar s dizanjem bazilikalnih građevina monumentalnih razmjera, kakvo je bilo pravilo u to doba u Italiji i drugdje na Zapadu. Građenje monumentalnih građevina i oblikovanje prostora je teže, traži više napora i sposobnosti, a osim toga ono nije toliko odgovaralo potrebama hrvatskog kraja u prvo vrijeme po pokrštenju, kada je kršćanstvo došlo k Hrvatima kao politički akt oportunisti hrvatskih poglavica, a ne kao potreba i osjećaj širokih narodnih masa. Najvjerojatnije u

va G (sa donjim krakom unatrag zavnutim) na natpisu moramo datirati u 9. stoljeće (sl. 4).

Moglo se, prema tome, postaviti pitanje, da li su se brojni starohrvatski pregradni zabati pojavili kao samostalna varijanta na našoj obali. Mjerodavno i presudno za rješenje ovog pitanja mora u prvom redu biti činjenica, da li se kod nas ili na tlu Italije može utvrditi raniji primjerak takve vrsti spomenika.

Više starohrvatskih pregradnih zabata potječe svakako iz 9. stoljeća, bilo po datumu ili po spomeni hrvatskog kneza iz tog doba na natpisu zabata: to su zabat iz Rižinica s natpisom pro duce Trepimero, »za kneza Trpimira« (o. g. 845—846); natpis iz Šopota, koji spominje kneza Branimira (879—892) i natpis s imenom kneza Mutimira i datumom g. 895. iz Uzdolja kod Knina. Najstariji približno datirani zabati u hrvatskom kraju su spomenuti zabat iz Rižinica, gdje je prema sačuvanoj povelji iz g. 852. knez Trpimir bio uredio samostan benediktincima, i tri zabata iz kneževske crkve Sv. Marte u Bijaćima, pokraj koje je bila izdana spomenuta povelja iz g. 852. Samu crkvu Sv. Marte mora da je podigao Trpimir ili njegov prethodnik Mislav (o. g. 835—845). Možemo, prema tome, reći da se starohrvatski zabat javlja u hrvatskom kraju svakako već sredinom 9. stoljeća.

Sa tla Italije Baum navodi, kao zabate starohrvatskog tipa, jedan zabat u S. Apollinare in

prvo vrijeme po pokrštenju sami su misionari podizali crkve u hrvatskom kraju. Nažalost, nisu nam se sačuvali građevine za koje bi imali dokaza da potječu iz tog vremena. Najstarije približno datirane starohrvatske crkve su one, kojih su ostaci bili otkopani u Rižinicama i Bijaćima u okolici Splita iz sredine 9. stoljeća: prva je preuređena starokršćanska jednobrodna kapela, a druga trobrodna crkva pravokutnog tlorisa. Ali već u 9. stoljeću pa sve do sredine 11. stoljeća, prevladavaju u Dalmatinskoj Hrvatskoj male presvođene crkve oratorijskih dimenzija različitih tlorisnih oblika, pojava koja u cjelini odudara od prosječnog graditeljstva drugih zemalja. Tek od sredine 11. stoljeća, kada se na hrvatskom teritoriju osnivaju čitave biskupije (ona hrvatskog dvorskog biskupa u Kninu, ona u Biogradu, ona u Ninu i ona u Makarskoj u neretljanskom kraju, koji je u vrijeme Petra Krešimira ušao u sklop hrvatske države) i brojni samostani benediktinaca, vraća se graditeljstvo i u tom kraju u crkvenu kanonsku trobrodnu bazilikalnu shemu, barem za svaku veću i važniju crkvu.

¹¹ Up. N. Z. Bjelovučić, Crvena Hrvatska i Dubrovnik, Zagreb, 1929, sl. 7, 10, 22, 28, 29, 33, 36 i moja knjiga Iz kol. hrvat. prošl., n. dj. sl. 46, 53, 109; C. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, sl. 121, 127, 133, 136; Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, I, sl. na str. 189 i 193; Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. sv. XIV 1959, slike u članku Vega 5. III 2, IV 4, V 3, 4; Spomenik (SAN) CIII, N. S. 5, Beograd 1953, str. 104, sl. 2.

Razumljivo je da se pojedini motivi javljaju sporadično i sjeverno od Neretve: tako na primjer crtica u nizu lukova na ulomku iz Gospe od Otoka u Solinu (Izveštaj o petoj i šestoj glavnoj skupštini »Bihaća«, Zagreb 1901, sl. 137(4) i na jednom ulomku u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, a oštar profil lista s kimatijonom na poznatom ulomku iz Rižinica s natpisom kneza Trpimira.

Clas
i u
Tren
bilo
ove
vidj
tiran
Ca
stilu
da a
Bija
opšir
cima
kutn
dio z
tinu
farg
tiran
S. M
Civic
cibor
Za
trent
u 8.
jem
milan
sredi
talj c
člana
biti c
nije t
na hr
Brau
skih
gradu
Acca
samo
njem
IMPE
PRO
gospo
viti z
nasta
njen
nam
nas z
Mo
potp
zabat

¹² E
gezisu
nas u
tim, p
poboč
(niske
akrote
mu (u
¹³ Z
bat c
Jahrbr
43, sl.

Classe u Raveni, a druge u muzejima u Cividale i u crkvi u Lundo u bivšem južnom Tirolu, danas Trentino u Italiji¹². On, međutim, ne navodi nikakve bilo historijske bilo stilističke razloge, po kojima bi ove zabate u Italiji mogli približno datirati i tako vidjeti, da li su mlađi ili stariji od najstarijih datiranih na hrvatskom tlu.

Cattaneo stavlja zabat u Raveni u 9. stoljeće; po stilu može ta skulptura biti nekoliko decenija mlađa ali isto tako i starija od zabata u Rižinicama i Bijaćima. Zabat u Cividale nije mi poznat. U svojoj opširnoj radnji o ranosrednjovjekovnim spomenicima u tom mjestu Cecchelli spominje jedan trokutni skulptirani ulomak, koji bi mogao biti gornji dio zabata starohrvatskog tipa kao onaj u Sv. Martinu iznad Porta aurea u Splitu (Memorie storiche farogiuliesi, Udine 1920, str. 104 b); dva niska skulptirana zabata bez luka na donjoj strani iz crkve S. Maria in Valle iz kraja 8. stoljeća u Muzeju u Cividale po Cattaneu i Cecchelliju, navodno zabati ciborija, nisu svakako zabati starohrvatskog tipa.

Zabat u Lundo (sl. 1.) Ceccheli (u članku u Studi trentini, Trento 1928, g. IX, sv. 3, sl. str. 206) stavlja u 8. stoljeće; stvarno ovaj zabat u Lundo i po svojem općem izgledu, to jest po nesistematskom gomilanju pletenica, kao što po detalju niza kuka po sredini a ne na rubu urešene površine, koji se detalj opetuje na više skulptura iz 8. stoljeća (up. moj članak u Vjes. hrv. arh. dr., n. dj., bilj. 23) ne može biti daleko od g. 800. i prema tome je najvjerojatnije također stariji od spomenutih datiranih zabata na hrvatskom tlu. Ima, međutim, u Italiji zabat, koji Braun ne navodi a sigurno je stariji od starohrvatskih zabata, a to je zabat iz crkve sv. Vincenca u gradu Cortoni u Toskani, što se čuva u tamošnjoj Accademia Etrusca (sl. 3.): on potječe svakako iz samog početka 9. stoljeća, kako dokazuje natpis na njemu... (TEM)PORIBVS D(OMI)NI CARVLO IMPERATORI IDO PRE(ES)B(YTER) FIERI FECI PRO AMORE D(E)I ET S(AN)C(TI)... (u vrijeme gospodina cara Karla svećenik Ido dadoh napraviti za ljubav božju i sv.).¹³ Prema tome je zabat nastao između g. 800, kada je Karlo Veliki okrunjen carskom krunom, i g. 814, kada je umro, i time nam pruža vrlo dragocjeni podatak o pitanju koje nas zanima.

Moramo podvući dvoje: zabat u Cortoni odgovara potpunoma i po obliku i po ukrasu starohrvatskim zabatima, jer je na njemu već čitav repertorij ures-

¹² Baum spominje još zabat s natpisom biskupa Hanzegisusa u Puli, koji ima datum g. 857. Ovaj zabat, danas uzidan u vanjski zid katedrale u Puli, nije, međutim, po svoj prilici zabat crkvene pregrade nego zabat pobočne strane sarkofaga, kako pokazuju njegov oblik (niske konture zabata, pomanjkanje luka na podanku, akroterij na krajevima zabata) i sadržaj natpisa na njemu (up. Caprin, Istr. nob. n. dj. str. 61-62).

¹³ Zabat iz Cortone objelodanjen je (kao navodno zabat ciborija) u članku R. Kautzscha u Römische Jahrbuch für Kunstgeschichte, Wien 1939, Bd. III, str. 43, sl. 70.

nih motiva naših zabata, u sredini jednokraki križ ispunjen troprutastom pletenicom i s krajevima savinutim u volute, sa strane križa stilizirana stabla, pauni i u uglove ubačeni list uz gornji šiljasti rub kuke, te natpis i pletenica uz svinuti donji rub zabata; a drugo je da je zabat u Cortoni nastao u najprvo vrijeme po pokrštenju Hrvata, za koje bi vrijeme bilo više nego smjelo pretpostaviti, da je crkveni namještaj u dalekoj Hrvatskoj mogao biti poznat i utjecati na majstore u Toskani¹⁴. Jedini zaključak iz svega iznesenog jest da se takav zabat javlja u Italiji najkasnije početkom 9. stoljeća (Cortona), ako ne već prije (Lundo) i potom se samo rijetko opetuje (Ravena, Como, Cividale?)¹⁵, pa vjerojatno napušta; a Hrvatima on dolazi sa pokrštenjem i od njih je tako zavoljen i često kroz više stoljeća upotrebljen da postaje jedan od karakterističnih motiva starohrvatskog crkvenog namještaja.

U pisanom dodatku posebnom otisku svoga članka, koji mi je poslao, Baum izražava mišljenje, da je starohrvatski zabat crkvenih pregrada možda nastao pod utjecajem zabata s lukom na donjoj strani u palači cara Dioklecijana u Splitu (zabat u južnom pročelju palače i na ulazu u carev stan). Baum se time uz rezervu pridružuje mišljenju koje je u svojoj knjizi »Starokršćanska arheologija« (str. 201) u kategoričkoj formi iznio Č. Truhelka. Po Truhelki su Hrvati tvorci spomenutog tipa pregradnog zabata, od kojeg su oni došli ugledanjem na zabate njima nedaleke splitske palače. Samo su prema mišljenju Truhelke, koji usvaja tezu Strzygovskog o sjevernjačkom podrijetlu starohrvatske umjetnosti, Hrvati dali zabatu šiljastiji profil; oni su, naime, na takav oblik bili naučeni u svojoj zakarpatskoj pradomovini opore klime, koja izazivlje zbog sniježnih nanosa potrebu strmih krovova.

¹⁴ Zabati starohrvatskog tipa javljaju se u nekoliko primjeraka u ranosrednjovjekovnoj Koruškoj, a poznat mi je takav zabat također iz Lorscha na srednjoj Rajni (kopija u gipsu ovog zabata nalazi se u zbirci Römisch-germanische Zentralmuseum u Mainzu: usmeno saopćenje Ksenije Gasparini-Vinski). Dok bi za zabate u Koruškoj mogao doći u obzir utjecaj susjednog hrvatskog kraja, za zabat iz Lorscha je svakako bliže pretpostaviti vezu s pojavom više pleternih skulptura italskog tipa u krajevima između gornje Rajne i srednjeg Dunava (v. o tim skulpturama navedeno djelo Bogyaya, sl. 112 i H. Paulus, Kleiner Katalog karolingischer Flechtwerksteine, Erlangen 1956).

Strzygowski u djelu »Starohrvatska umjetnost«, Zagreb 1927, str. 52 navodi dva zabata italsko-starohrvatskog tipa u Alpama, u Como u Italiji i u Münsteru u Švicarskoj. Nisu mi poznati, ali svakako pojava takvog zabata u Münsteru prije će biti u vezi s umjetnošću blize Italije nego li dalekih naših krajeva.

¹⁵ U članku u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva, N. S. XXII-XXIII, 1942-43, str. 78 bio sam prihvatio mišljenje talijanskih pisaca, da je ulomak s pleternom skulpturom iz S. Giorgio iz Valpolicella zabat pregrade a ne dio ciborija; međutim je bio naden odgovarajući dio, koji ovaj ulomak dopunjuje u arkadu ciborija (usmeno saopćenje I. Petriciolija).

Pored razlika postoje svakako i stanovita sličnost između starohrvatskih šiljastih pregradnih zabata i spomenutih, više položitih zabata u splitskoj palači, u kojima se također vodoravna linija podanka u središnjem interkolumniju savija u luk. Ali to nas ne upućuje nužno i isključivo na hrvatski kraj kao na izvor starohrvatskog zabata, jer se motiv Dioklecijanove palače javlja u raznim zemljama rimskog carstva u antiknom graditeljstvu (u stručnoj literaturi poznat je taj motiv pod nazivom »sirskog zabata«)¹⁶. Pozna ga i Italija a javlja se i u starokršćansko vrijeme (na primjer kod tzv. pseudociborija u starokršćanskom svetištu kod izvora rijeke Klitumno nedaleko Spoleta)¹⁷.

Svaku vezu između antiknog »sirskog zabata« i ranosrednjovjekovnih pregradnih zabata ne možemo isključiti. Ranosrednjovjekovne pleterne skulpture dobar dio svojih uresnih motiva crpe iz antike baštine, iako ih stilski interpretiraju prema tendencijama svog vremena. Ali volim govoriti samo o mogućnosti veze, jer se slični motiv javlja u umjetnosti i kasnije u kraju i vremenu, u kojima nije lako dokazati međusobnu vezu i ovisnost.

Još Cattaneo (n. dj. str. 173) je pisao, da je šiljasti zabat s pleternim skulpturama iz Ravene naj-

¹⁶ Up. primjere navedene u knjizi Bulić-Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb, 1926, str. 161 ss.

¹⁷ Up. Rohault de Fleury, La Messe, Paris 1883, II sv. Tab. 91.

stariji primjer zabata s lukom u podanku i s kukama uz rub, te prototip zabata ciborija i nadvratnika, što se najprije u lombardskom stilu (kako se onda u Italiji nazivao romanički stil) a potom u gotičkom stilu javljaju u velikom broju. Cattaneo ima očito pred očima dva šiljasta zabata ciborija još točno neodređenog doba (9. st. ili kraj 12. st.?) u katedrali S. Ambrogio u Milanu i u crkvi S. Pietro in Civate te brojne gotičke zabate (Wimperg, fronton) pregrada, »Lettnera« i drugih objekata u stilu gotike u Francuskoj i u drugim krajevima sa šiljastim zabatom u vrhu, lukom u podanku i kukama uz strmi rub zabata. Stanovita sličnost svakako između ovih i zabata starohrvatskog vremena postoji, ali da li veza i ovisnost? Ovi gotički spomenici se javljaju u vrijeme, koje je vrlo daleko od vremena karlovinških zabata sa pleternim skulpturama u Italiji (9. st.), a S. Ambrogio u Milanu i S. Pietro in Civate, ako su iz kraja 12. stoljeća, ostaju u to vrijeme osamljena, sporadična pojava¹⁸.

¹⁸ Up. sa S. Ambrogio i S. Pietro iz Civate Braun, n. dj. sl. 155 i 156. Zabat sličan »sirskom« odnosno starohrvatskom šiljastom zabatu javlja se ponekada i u drugim područjima umjetnosti osim u skulpturama crkvenog namještaja. Navodim kao primjer hram u Pandretanu u Kašmiru iz 10. stoljeća (up. o tome Strzygowski, Starohrv. umjet. n. dj. sl. 26 i moju knjigu, Iz kol. hrv. proš. n. dj. str. 48).

ZUSAMMENFASSUNG

In einem Aufsatz sprach J. Baum die Vermutung aus, dass die altkroatischen steilen Cancelli-giebel mit einem Rundbogen an der Unterseite jugoslavischen Ursprungs seien und dass sie von der slavischen Ostadriaküste, in seltenen Beispielen, nach Italien gelangt seien. Verfasser macht zuerst darauf aufmerksam, dass die altkroatischen Steilgiebel eine entwickeltere Variante des Cancelli-zugangs mit wagerechtem, von Säulen getragenen Balken sei, bei welchem sich der Balken einfach im mittlererem Interkolumnium zum Bogen rundet. Solche Cancelli mit einfachen Rundbogen ohne Giebel treten schon im 8. Jahrhunderte, wie aus Dokumenten und aus erhaltenen Resten hervorgeht, auf (B. 2). In Dalmatien kehrt solche Cancelliform wieder, wie auch manch anderes Motiv, in der späten Flechtwerkperiode des 11. und 12. Jahrhunderts.

Verfasser besteht weiterhin auf seiner alten Meinung, dass die altkroatischen Flechtwerkskulpturen als Ganzes zu den Kroaten mit der Taufe aus Italien gekommen seien um das J. 800. Nur in Italien können wir auf sicher datierten Denkmälern das allmähliche Formieren und Reifen des Flechtwerkstiles während des ganzen 8. Jahrhunderts verfolgen, also zu einer Zeit als die Kroaten, noch Heiden, ohne Kirchen und Kirchenmöbel waren. Höchstens können die byzantinischen Küstenstädtchen Dalmatiens sowie besonders die Städte an der Westküste Istriens mit der alten christlichen romanischen Bevölkerung an der Formierung der Flechtwerkskulpturen teilgenommen haben (Flechtwerkskulpturen aus dem 8. Jahrhundert kommen in diesen Städten vor). Bei den Kroaten treten die Flechtwerkskulpturen fast ohne Ausnahme in reifen Formen. Auf ethnisch kroatischem Boden Dalmatiens haben wir nur zwei Denkmäler in Übergangsformen und zwar aus der Zeit unweit des J. 800.: das eine ist der runde Bogen von einem Cancelli-zugang aus Sućurac in der nächsten Umgebung von Split, Frucht der Missionsbemühungen des ersten mittelalterlichen Erzbischofs von Split und das zweite der Taufstein des Fürsten Višeslav aus Nin, der wahrscheinlich in Verbindung mit der Taufe der kroatischen Häuptlinge seitens fränkischer Missionäre am Anfange des 9. Jahrhunderts steht. Mit der Taufe übernahmen die Kroaten in Dalmatien die italischen Flechtwerkskulpturen, produzierten sie selbst und entwickelten sogar eigene Varianten. Wie das oft bei einer von aussem rezipierten Kunst geschieht, treten diese Varianten im stärkerem Masse am Ende der Zeit und Raumes auf; im konkretem Falle einerseits am Ausgange

der Periode der Flechtwerkskulpturen im 11. und 12. Jahrhundert, als Formen der herannahenden Romanik sich mit vorromanischen Formen im konservativen Dalmatien zu einem Übergangstile vereinigen und andererseits in dem Gebiete südlich des Neretvaflusses (Halbinsel Pelješac, Dubrovnik, Kotor), wo die Skulpturen oft ein eigentümliches Aussehen bekommen. Ein Fragment solcher Skulpturen aus Janjina, das wir nach epigraphischen Gründen noch im 9. Jahrhundert datieren müssen, beweist, dass die Kroaten schon bald nach der Taufe zu den eigenen Varianten gelangten (B. 4). In der Frage des Ursprungs der altkroatischen steilen Giebel muss also entscheidend die zeitliche Priorität des Auftretens des Motivs in Kroatien oder in Italien sein. Die ältesten unter den zahlreichen altkroatischen Cancelli-giebeln sind aus der Mitte des 9. Jahrhunderts (Rižinice, Biaći). Im Italien dagegen sind solche Giebel zwar sehr selten, aber das eine Exemplar aus Lundo stammt wahrscheinlich noch aus dem 8. Jahrhundert (Cecchelli's Datierung, das Motiv der Krabben in der Mitte und nicht am Rande des Giebels) (B. 1) und ein anderes Exemplar in Cortona ist nach der Inschrift »temporibus domini Carulo imperatori« sicher im Anfange des 9. Jahrhunderts (800—814) entstanden (B. 3). Das wahrscheinlichste ist also, dass ein Motiv italienischen Ursprungs (zwar in Italien bald aufgelassen) zu den Kroaten gekommen ist, von ihnen ausgenommen wurde und zu einem charakteristischen Motiv der Ausstattung der altkroatischen Kirchen geworden ist.

LJUBO KARAMAN

BILJEŠKA O RIJETKIM SPOMENICIMA STAROHRVATSKOG DOBA U LICI*

U posljednjem sveščiću br. 3 Bulletina Instituta za likovne umjetnosti JAZU u Zagrebu, g. VII 1959. A. Horvat objelodanila je ulomak sa starohrvatskim pleternim klesarijama iz Mogorića u Lici nadovezujući na to zanimljivo razmatranje o oskudici spomenika iz starohrvatskog doba u Lici u poređenju s nalazima u jezgri one rane srednjovjekovne državno-političke tvorevine, koju u nauci nazivamo Dalmatinskom Hrvatskom a protezala se (ta jezgra) uglavnom od Cetine do Zrmanje.

Donedavna je, u pogledu Like, postojala gotovo potpuna praznina i u naučnom istraživanju i u nalazima iz ranog srednjeg vijeka. U Dalmaciji, naprotiv, više generacija domaćih i stranih stručnjaka od kraja prošlog stoljeća bavilo se brojnim nalazima na teritoriju između Cetine i Zrmanje. Tu, u Dalmaciji, sačuvane su mnoge starohrvatske građevine, a bogati materijal skulptorskog ukrasa tih građevina, kao i oružje i nakit iz starohrvatskih grobova, odavno je smješten u zbirke domaćih muzeja, u prvom redu u Muzeju hrvatskih starina, koji je jednom bio u Kninu, a danas je u Splitu.

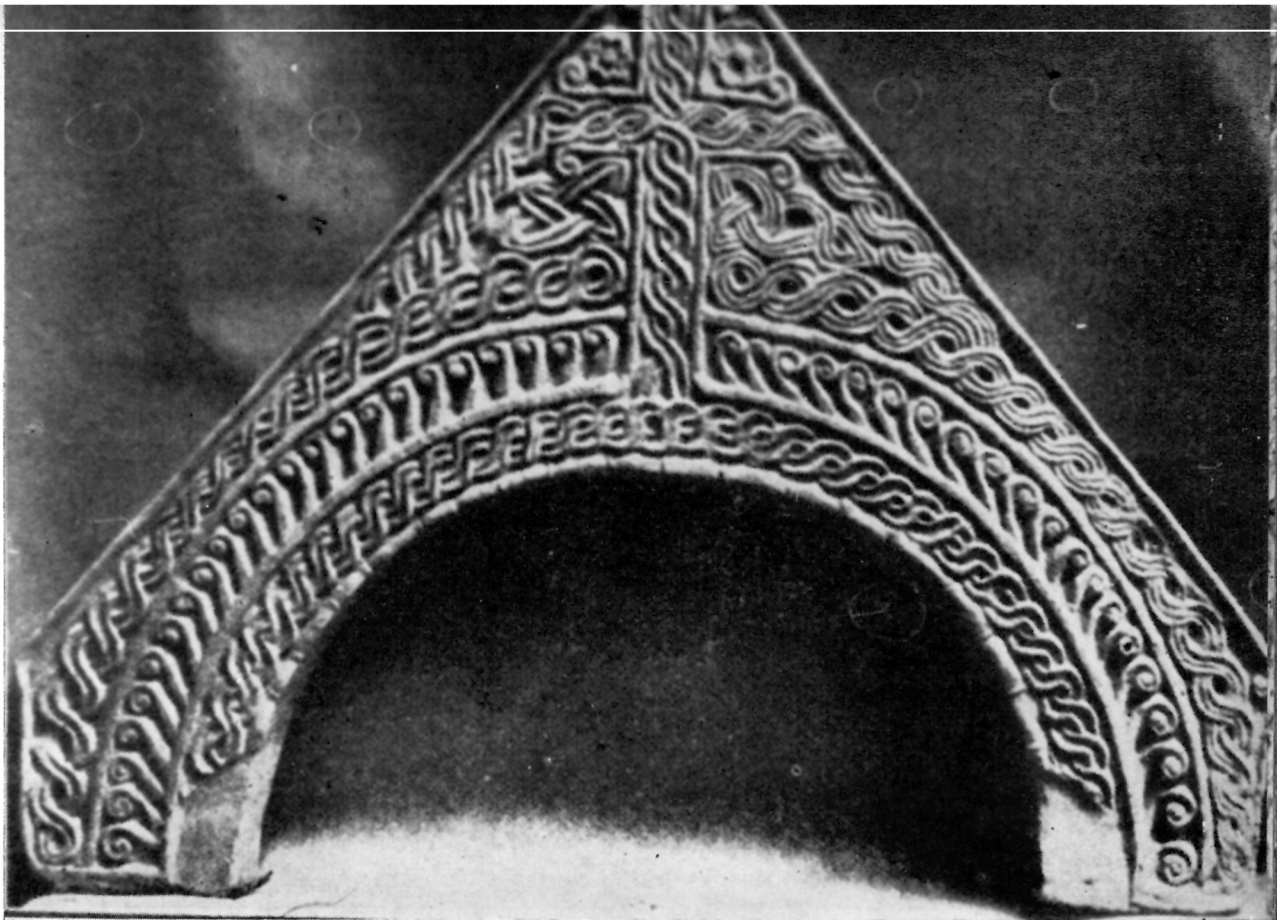
Prije nekoliko godina, međutim, Vinski je objelodanio nekoliko tipičnih ranih srednjovjekovnih dalmatinsko-hrvatskih naušnica nađenih u više mjesta Gackog polja. One su bile izložene uz prehistorijski materijal, odnosno, nalazile su se još u depou Arheološkog muzeja u Zagrebu. Nešto prije ja sam, u ostavštini Đure Szabe u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu našao i objelodanio fotografiju dviju pleternih klesarija uzidanih u danas propalnoj crkvi u selu Volarici u Lici. Te sam klesarije —

zbog nepravilnog crteža i zbog izvedbe motiva u jednostrukim i dvoprutastim trakama mjesto u običajnim troprutastim trakama — datirao prema analogiji sa sličnim klesarijama u Dalmaciji u vrijeme odumiranja te grane umjetnosti (XII stoljeće). A sada je A. Horvat našla u ostavštini Večeslava Heneberga u istom Zavodu i objelodanila ulomak ukrašen pleternim motivom čistog troprutastog stila. Ulomak je bio ugrađen kao materijal u zid pravoslavne crkve u Mogoriću u Lici, desetak kilometara daleko od spomenutog sela Volarice.

Ulomak u Mogoriću ukrašen je motivom krugova koje presijecaju kose crte, što prave rombične likove. Motiv se često javlja u više varijanata u italskoj i starohrvatskoj troprutastoj dekoraciji crkvenog namještaja IX—X stoljeća. U varijanti, u kojoj su krugovi spojeni čvorovima, motiv se javlja na jednoj od poznatih ogradnih ploča krstionice u crkvi Sv. Ivana u Splitu. Jedna od tih ploča ima lik hrvatskog kralja iz druge polovice XI stoljeća. Motiv se javlja također na ploči s natpisom hrvatskog vladara Držislava čije se vladanje stavlja u vrijeme 969—997. godine, kao i na pilastrima pregrade u Sv. Marti u Bijaćima iz IX stoljeća. S tla Italije spominjem dekoraciju krunne bunara u Mlecima s tim motivom iz vremena IX—X stoljeća i na pluteju iz S. Maria in Toscanella iz XI stoljeća.¹ U isto široko razdoblje IX—XI stoljeća A. Horvat stavlja ovaj ulomak i način na koji je ukras izveden to jest pravilan crtež i dosljedna troprutost preplitanih traka. Horvatova je, čini se, sklona držati vjerojatnijim da ulomak po-

* Upotrebljavam u članku izraz Lika u širokom smislu svih triju starohrvatskih župa Dalmatinske Hrvatske, Like, Krbave i Gacke.

¹ Up. reprodukcije u mojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, Zagreb, 1930, sl. 45, 70, 86 i 97.

1

2

Sl. 1. Lundo, zabat crkvene pregrade
(oko 800. g.)

Sl. 2. Sv. Lovro kod Šijane, crkvena
pregrada (prije 800. g.)

3

4

Sl. 3. Cortona, zabat crkvene pregrade (800—814. g.)
Sl. 4. Sv. Juraj u Janjini, ulomak skulpture

Desno sl. 1. Zadar, katedrala, Bogorodica s djetetom